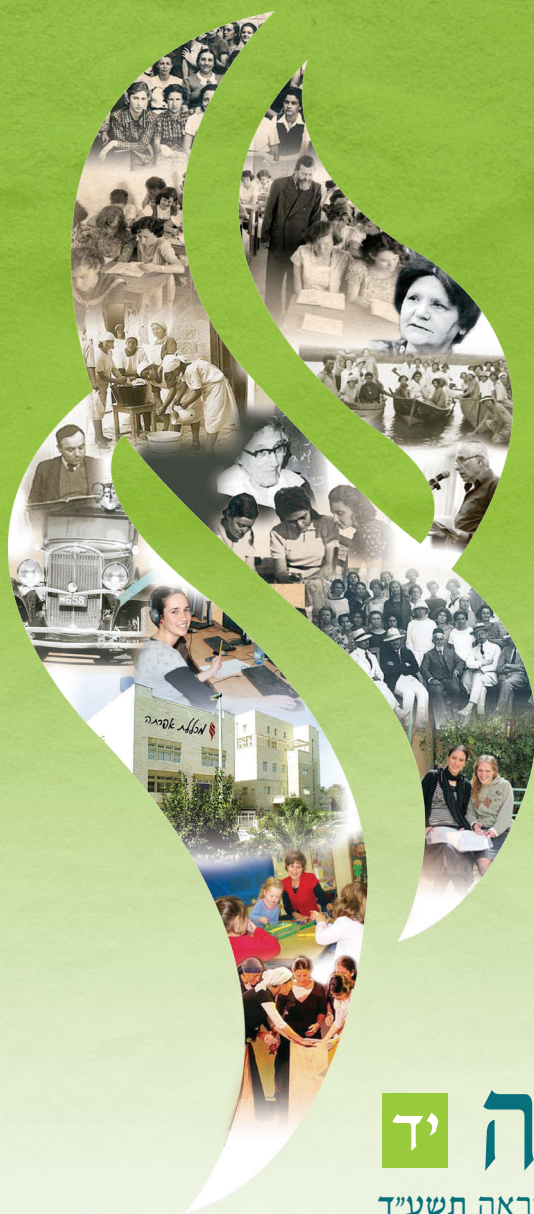

מדע בסיפורי
ילדים

או: קוץ נוסף
בקוצים של פודי
הקיפוד

דסי שטיינר

תדפיס מתוך:

יד דרך אפרתה

ביטאון המכללה בנושאי חינוך והוראה תשע"ד

המכללה האקדמית לחינוך
תשעים שנות הכשרת מורים

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

אמונה-אפרתה - המכללה האקדמית לחינוך ולאמנויות

מסת"ב: 6-13-7234-965-978

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכץ** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	ציון עוקשי תפילת קבע ממוסדת – דרך חינוכית המעצבת אומה
33	אסתי בן מנחם-תאומים ללמוד תורה ביחידות או ללמוד תורה בחברותא? בחינת השאלה בטקסטים של חכמי ישראל במהלך הדורות
49	נגה בינג 'חנוך לנער על פי דרכו' – עיון בהגותו של האדמו"ר מסלונים
75	ישראל רוזנסון תלמיד מתחפש, מורה מחפש – מסה קצרה על תחפושות ועל חינוך
83	יוסי שפנייר עטרה של חינוך בצפונה של ירושלים בימים של טרום מדינה סיפורה של לאה גולוביצקי, מורה ומחנכת בעטרות
103	נעמה קידר-לוי מעורבות הספרייה בתהליך החינוכי-לימודי במכללה
121	אביבה סטניסלבסקי הזמר העברי ככלי לחוויה בחינוך
141	דסי שטיינר מדע בסיפורי ילדים או: קוץ נוסף בקוצים של פודי הקיפוד
157	מאירה פיין ז"ל ציורים של ילדים להורים גרושים
169	אביגיל פרידמן מה בין אווירת כיתה ללמידה?
193	ירון זילברשטיין השעה הפרטנית בבתי הספר במדינת ישראל ויצירת 'מעגל הערכה' – המורה כמעריך וכמועריך
203	לין גנסר ופול שרל-פוקס קשיים בהערכת תפקוד קוגניטיבי-חינוכי של תלמידים מהעדה האתיופית
217	אילנה כלב-ברקוביץ תכנית להכשרת מורים אל מול אתגרי השעה חינוך על-יסודי – מיפוי צרכים ודרכי התמודדות
235	אילנה כלב-ברקוביץ התמודדות עם בעיות משמעת – ציר מרכזי בעבודת ההוראה

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג
מזכירת המערכת
שלומית זמיר

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אפרתה	ד"ר אסתי בן מנחם-תאומים
אוניברסיטת בן-גוריון	נגה בינג
מכללת אפרתה	ד"ר אילנה כלב-ברקוביץ
מכללת אפרתה	ד"ר ליין גנסר
מכללת חמדת-הדרום	ד"ר ירון זילברשטיין
מכללת אפרתה	ד"ר אביבה סטניסלבסקי
מכללת אפרתה	ד"ר ציון עוקשי
מכללת אפרתה	מאירה פיין ז"ל
מכללת אפרתה	ד"ר אביגיל פרידמן
מכללת אפרתה	נעמה קידר-לוי
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
מכללת אפרתה	דסי שטיינר
מכללת אפרתה	ד"ר יוסי שפנייר
מכללת אפרתה	ד"ר פול שרל-פוקס

מדע בסיפורי ילדים

או: קוץ נוסף בקוצים של פודי הקיפוד

דסי שטיינר

ספרות ילדים מהווה חלק אינטגרלי מהתפתחות הילד בתחומים שונים; קוגניציה, רגש, דמיון ושפה הם רק חלק מהתחומים המשפיעים על התפתחותו. נוסף על אלו מפגישה ספרות הילדים את הילד עם ידע רב, ובו גם ידע המדע.

ספרות הילדים פונה לצעירים ועוסקת בנושאים הקרובים ללבם ולקוחים מתוך עולמם. היא מותאמת לרוב לתפיסתו של הקורא הצעיר, והמציאות בסיפור שזורה דמיון עשיר.

חשיפת הילד לתכנים המגוונים בעזרת ספרות הילדים נגזרת מנורמת תרבות. בכל גן יש מגוון של ספרי ילדים המתגלה לילדים באמצעות הגננת. החשיפה משפיעה על הדרך שבה תופס הילד את העולם, ברם, עלינו לדעת שחלק מהתכנים בספרות הילדים אינם מדויקים מדעית, וחלקם אף שגוי.

סיפורים כמו: 'דירה להשכיר', 'המלך צב-צב', 'הברווזון המכוער', 'מדוע לובשת הזברה פיג'מה', 'עלילות שומדי הארנב'¹ – הם חלק מרפרטואר ספרות הילדים שלנו. סקירה מהירה של רשימת סיפורים זו תגלה כי הקו המאחד את כולם הוא בעלי חיים כדמויות מפתח, זאת משום שהילד תופס אינטואיטיבית את בעלי החיים כטובים, כ'חבריים' וכמשרים תחושת ביטחון.

לסיפורי החיות מטרות רבות, ורבים ממחברי הסיפורים משתמשים בבעלי חיים כמתווכים להעברת מסרים. הילד נוטה להזדהות עם הנפשות הפועלות בסיפור, ודרך הסיפורים לומד להתמודד עם עולמו הפנימי ועם מצבים שונים בחיי היום יום. לדוגמה: 'ניב הפיל שכח את המעיל', 'חיליק החילזון הביישן', 'הזיקית המבולבלת' וכיוצא באלו.² בעל החיים משמש דמות שקל לילד להזדהות עמה, ולעתים מטרת החשיפה לסיפור היא לספק צרכים פסיכולוגיים של הילד כמו הצורך בתחושת שייכות, אהבה, ביטחון וחינוך לערכים ולחיי חברה. בני אדם מייחסים לבעלי החיים תכונות ברורות מאוד המשפיעות על תודעת הילד בתפיסתו את בעל החיים. לדוגמה, 'הדבורה מאיה' נתפסת כיצור חברי ונחמד, אף שבטבע לא רצוי להתקרב אל הדבורה. דרך הסיפור מועברים מסרים התנהגותיים, רגשיים או טיפוליים. מעטים מאוד המקרים שבהם מטרת הסיפור היא להעביר לילד ידע מדעי ולחנכו לאהבת הטבע.

1. גולדברג, 1970; ד"ר סוס, 1979; אנדרסן, 2001; הלל, 1978; גפן, 1970.

2. פרנקל, 2006; שגב, 1999; קרל, 2003.

מאמר זה דן בשאלת החירות בספרות לעומת האמת במדע ובהשלכותיה על הידע שהילד רוכש באמצעות הסיפור. במאמר נציג צדדים לכאן ולכאן, וההכרעה בסופו תאפשר לקורא לשלב בין הגישה הדוגלת בשמירה על האמת במדע ובין הגישה המצדדת בדמיון.

להבהרת הדילמה נדגים במאמר סיפורי ילדים המשלבים דמויות בעלי חיים. סיווגנו את הסיפורים לקבוצות על פי עצמת הקשר בין תכונות בעל החיים בסיפור ובין אורח חייו הזואולוגי. מדרג הסיפורים מתחיל בסיפור הריאליסטי, עובר בסיפורי החיות השומרים חלקית על תכונותיהן, בסיפורי חיות המתנהגות כבני אדם ממש, ומסיים ב'חיות בובות' ובחיות דמיוניות לחלוטין.³

סיפורים ריאליסטיים

בסיפורים הריאליסטיים מתוארת המציאות היומיומית של בעל החיים בדיוק ובפירוט. אמנם החיות מואנשות באמצעות דיבור, אך שומרות על שאר מאפייניהן הזואולוגיים ותכונותיהן הטבעיות.

ייחודו של הסיפור הריאליסטי הוא בריבוי פרטים המעוגנים בחלל ובזמן. תכונות בעל החיים מפורטות, הן במבנה גופו הן באורח חייו. "תכליתה של כתיבה מעין זו היא לענות על התעניינותו הביולוגית של הילד ומאפשרת לו לרכוש ידע על העולם המציאותי, אינפורמציה עובדתית ומוסר השכל".⁴

עם סוג זה נמנית סדרת ספריה של ג'ודי אלן: 'אולי את פרט משה רבנו', 'אולי את דבורה', 'אולי אתה פרפר',⁵ העוסקת בבעלי החיים בדרך נעימה ומשלבת את ידע המדע. בספריה של אלן נוכל למצוא הסבר לתופעות זואולוגיות כמו תהליך הגלגול בחרקים, ההתנשלות והיכולת לעוף.⁶

לסוג זה שייכים גם ספריו של פנחס (פניה) אמת:⁷ 'מה עושים החרדונים', 'אורחים לא קרואים', 'זהירות עקרבאים'.⁸ סיפורים אלו כתובים כתיבה ריאליסטית, נעימה ומעניינת,

3. חלוקה זו מתבססת על האופטמן, 1996, אך לא לגמרי דבקה בה. האופטמן מסווגת את סיפורי הילדים לשש קטגוריות: סיפורים השומרים על תכונות טבעיות של בעל החיים; סיפורים המדגישים את יחס הילד לבעל החיים; סיפורים מואנשים; סיפורים אטיולוגיים; משלים; אלגוריה.

4. גולן, 1984.

5. אלן, 2004.

6. בסוף כל ספר מופיע גירוי להרחבת ידע המדע ותוספת פרטים ועובדות על בעל החיים הנדון.

7. אנטומולוג ואיש טבע ותיק, חביב על ילדים ומקפיד להביא בסיפוריו את אורח חיי בעלי החיים כהווייתם.

8. אמת, 1980; אמת, 1983; אמת, 1996.

ומתוארים בהם בעלי חיים מגוונים. גם אלן וגם אמת, כסופרי ילדים, מקפידים לשמור על תכונות בעלי החיים כהווייתן.

סיפורים ריאליסטיים למחצה

בסיפורים הריאליסטיים למחצה נשמר חלקית אפיונם של בעלי החיים. התכונות הזואולוגיות שלהם – סביבתם הטבעית, מראם, מזונם והתנהגותם – נזכרות רק בעקיפין משום שהעשרת הילד בידע המדע היא מטרה משנית. אם בסיפור הריאליסטי הסופרים מקפידים לתאר את מציאות בעל החיים בפירוט ובדיוק, הרי שבסיפורים הריאליסטיים למחצה הם מעדיפים את המסר על הדיוק בפרטי הזואולוגיה.

בסיפורים אלו מיוחסות תכונות אנושיות לבעלי החיים, והן מעוררות בילד זיקה רגשית למציאות המתרחשת. החיבור לבעל החיים מאפשר לילד לבטא תחושות ולהעלות הרהורים באמצעות ההתנהגות המתוארת של בעל החיים. בעלי החיים מייצגים אובייקט אחר, צעיר או בוגר, ובעזרת הסיפור הילד מתמודד עם בעיות חברה, רגש והתנהגות.

סיפורים ריאליסטיים למחצה מצויים לרוב. ניקח כדוגמה את הסיפור 'הקוצים של פודי'.⁹ בסיפור מתואר מאפיין בולט של הקיפוד – הקוצים החדים והמאיימים, אך בהמשך מתוארת התנהגות אנושית שאינה אופיינית כלל לקיפוד בטבע: הוא נעמד מול המראה, משחק עם אמו בכדור גזר, וכמחווה ניצחון תוקע פלפל על מחטיו. מאפיין השילוב בולט גם בסיפור 'עכברון הביתה שב',¹⁰ שבו העכברון אמנם יוצא מתוך חור – בית גידולו – אך משקיף דרך קנה קש כדמות אנושית. מגמה דומה אפשר למצוא גם בסיפור 'מסיבה של חיות'.¹¹ כל חיה המגיעה למסיבה מוצגת בתכונותיה הזואולוגיות: 'הג'ירפה בעלת צוואר ארוך; לפיל – חדק; הזברה מפוספסת; החסידה ניצבת על רגליה הדקיקות. בעיצומה של המסיבה החיות מנסות להתחלף עם האחרות בתכונותיהן – ומסתבכות. התכונות הזואולוגיות מגויסות להעברת המסר: 'איזהו עשיר – השמח בחלקו'. יש מגמה זוה גם בספר 'הזיקית המבולבלת'¹² המתאר את הזיקית בטבעיותה אך הופך דמיוני במעבר חד. הזיקית בסיפור משתנה ומאבדת את תכונותיה הזואולוגיות, ורק אז מבניה מה טובות היו תכונותיה, ומבקשת לחזור להיות זיקית.¹³

9. מודן, 1995.

10. קרמר, 2009.

11. מודן, 1991.

12. קרל, 2003.

13. למסר 'איזהו עשיר – השמח בחלקו' שותפים ספרי ילדים רבים כמו 'הדג שלא רצה להיות דג', 'האריה שאהב תות' ועוד.

נביא דוגמה למסרים נוספים העוסקים בכישורי חיים מהסיפור 'לפילון אין כח'.¹⁴ בסיפור מתוארים הפילים בסביבתם הטבעית ובפעילותם היומיומית – אכילה, הליכה, רחצה באגם וכדומה. הדגש בסיפור מושם על תיאור הפילון הבוחר במודע בפעולות שלדעתו אינו יכול לעשות היות שהוא 'קטן', לדבריו. המסר מועבר בדו-שיח בין אימא פילה לפילון: "אם הנך קטן עליך לישון מוקדם, לא תוכל עמנו להשתובב ובמימי האגם להתגלגל...". הילד ששומע את הסיפור מתוודע לאי-הכדאיות שבלהיות 'קטן'. בסיפור 'כספיון בסכנה'¹⁵ המסר הוא חברות אמת. תכונות התמנון והכריש נאמנות לתכונותיהם בטבע, אך המשך הסיפור מתרחק מן המציאות. בסיפורים אלו המסר מועבר באמצעות בעלי חיים ומאפייניהם, והשימוש בבעל החיים ובתכונותיו נועד לשרת את המסר ולחדדו.

בקבוצה זו מצויים גם הסיפורים האטיולוגיים, סיפורים שנוצרו כדי לספק הסבר לתופעות טבע ולסיבות שחוללו אותן. הסיפור האטיולוגי מעמיד במרכזו שאלה על עובדה זואולוגית שמתארת את חיצוניותו של בעל החיים או על תכונה המיוחדת לו, ויש בהן לעורר את סקרנותו של הילד, כמו: מדוע לדוכיפת כתר? מדוע לפיל חדק ארוך? מדוע הצב נושא את ביתו על הגב?

הבנת השאלה מחייבת היכרות עם תכונותו הבולטת של בעל החיים, ואולם עיקרו של הסיפור אינו היכרות חיצונית עם בעל החיים אלא שימוש בבעל החיים כגורם מתווך לחיזוק אידאולוגיות מוסר וחברה, כמו התחשבות בזולת, אחריות ועוד. נדגים: הסיבה הזואולוגית להחלפת צבעי הזיקית היא הסוואה מפני אויב. ברם, בסיפורה 'למה הזיקית מחליפה צבעים'¹⁶ בחרה מירי ברוך להציג את החלפת הצבעים כתגובה למעשיה השליליים של הזיקית. הזיקית פשעה בשמירת הכיבוד למסיבה וזללה סוכריות. היא הסגירה את מעשיה השלילים באמצעות חילוף צבעיה בהתאם לסוכריות שזללה. אמנם הסיפור שומר על תכונתה הטבעית של הזיקית להחליף צבעים, אך היא מורחבת לצבעים דמיוניים. הסיפור נחתם במשפט: "עד היום הזיקיות מתביישות במעשה הזיקית הזללנית ומחליפות צבעים כדי שלא יראו אותן" – חתימה שיכולה להטמיע טעות.

ברפרטואר ספרות הילדים המוכר לנו ניגע בסיפור 'למה לובשת הזברה פיג'מה',¹⁷ שנמנה גם הוא עם הסיפורים האטיולוגיים. הלל ממקד אותנו במאפיין הבולט ביותר של הזברה – פסים בצבעי שחור-לבן. הוא פותח בציון התופעה, כפי שהיא בטבע ושואל בסיפור המשעשע: "מי יודע מדוע ולמה לובשת הזברה פיג'מה?". המשגת הפסים הטבעיים

14. סילבר, 2005.

15. קור, 1997.

16. ברוך, 1988.

17. הלל, 1966.

למושג 'פיג'מה' מצחיקה את הילדים, מגרה אותם לקריאה, ובו בזמן מעשירה את הידע – איך נבחין בזכרה? היא לובשת פיג'מה.¹⁸ התכונה המדעית מושאלת ומשרתת מסר שהמחבר מעוניין להעביר, בעוד התלבוטיות הזכרה מה ללבוש ומתי לפשוט – אינן מציאותיות.

סיפורי בעלי חיים המתנהגים כבני אדם

בשונה מהסיפור הריאליסטי ומהסיפור הריאליסטי למחצה, הסיפורים על בעלי חיים המתנהגים כבני אדם ממש מתרחקים מן המוחשי הקונקרטי – הממוקד בבעל החיים עצמו, ועוברים אל המופשט – המדגיש רגשות של הילד. בסוג סיפורים זה תלך החיה על שתי רגליים, תצחצח שיניים, תלבש מכנסיים ותרכב על אופניים. החיות מתוארות בסביבה אנושית, מדברות, הולכות לעבודה או לגן ויצוירו לרוב לבושות כבני אנוש; מה שיישאר מדמות בעל החיים הוא מאפיינים חיצוניים בלבד. דוגמה קלסית ומוכרת לסיפור מסוג זה היא 'החתול במגפיים'.¹⁹ בספר 'ליואב הארנב נגמרו הנשיקות'²⁰ הארנבים מדברים בשפת אדם. בספר 'ברלה ברלה צא החוצה'²¹ ברלה השכלול חוגג יום הולדת. המשפט הנכון היחיד בסיפור הוא המשפט המסיים את הספר: "לשום חילזון בעולם לא הייתה מסיבת יום הולדת כזאת".

סיפורים אלו מכוונים לעולמו הרגשי של הילד. דרך הסיפור הוא מזדהה עם מצבים כמו חיפוש חברים, בדידות ודחייה, והמסר מועבר באמצעות קרבת הילד לבעל החיים. הפעולות האנושיות והמראה האנושי שהחיה מקבלת יוצרים הזדהות אישית של הילד עם המסופר. הילד עוקב אחר רצף ההתרחשויות, ומוסר ההשכל צף ועולה מוחשית. בסיפור 'מרק דלעת'²² אנו פוגשים חתול המחלל בחמת חלילים, מבשל ותופר. הסנאי פורט על הגיטרה, בוחש בסיר ורוקם. מטרת המחברת היא לתאר סיטואציה המתפתחת למריבה, ובהמשך להגיע לאידאל – להשלמה – שאף היא נעשית בעזרת בעל חיים – הברווז. את הסנאי, החתול והברווז אפשר להחליף בכל דמות אחרת, בעל החיים הוא שם אקראי ואינו מסמל ייחודיות מסוימת. הברווז אינו מתאר בעל כנף החי במים, הסנאי אינו מפצח אגוזים, והחתול אינו סמל הניקיון. לעטיפה זו אפשר לצקת כל רעיון שמתאים לצורך

18. ברנך, 2000.

19. שלומי, 1991.

20. סלע, 2003.

21. קז, 1990.

22. שיר, 2000.

שלנו, ובעל החיים משמש רק מטפורה. הארנב בספר 'מיץ פטל'²³ אינו חייב להיות ארנב, ומלבד תיאור אוזניו הארוכות הוא רק דמות ולא מעבר לכך. מעניין גם להתמקד בספר 'ארתור'²⁴ שבו מתואר ארתור ככלב חום העומד למכירה בחנות לממכר כלבים. ארתור מתנסה בדחייה יומיומית; אף אחד אינו מעוניין בו, והוא נשאר זמן רב בחנות. הוא נאבק לשאת חן, מנסה להתחפש לאחר, ולבסוף חוזר לעצמו. סיפור על סיטואציה כזו מאפשר לילדים החווים מצבים מעין אלו לחוות את החוויה מבחוץ ולרכוש כלים להתמודדות באמצעותו.

השימוש בחיות – שמצטיירות אינטואיטיבית בעיני הילד כדמויות חיוביות ונחמדות – עוזר לילד להתחבר רגשית אל הסיטואציה שהוא נתון בה. ההזדהות עם הסיפור מאפשרת לו לפתח כישורי חברה המסייעים לו בהתמודדות בסביבתו האישית. ספרות ילדים מסוג זה משרתת גננות ומטפלים העוסקים בתחומי הרגש. יצירות כמו: 'הברווזון המכוער',²⁵ 'העופר המסכן',²⁶ 'הדבורה דבורה'²⁷ – הם רק חלק מהסיפורים המשרתים צורך זה.

בקטגוריית 'סיפורי בעלי חיים המתנהגים כבני אדם' מצויים גם המשל והאלגוריה.²⁸ די ברפרוף על הסיפור האלגורי 'דירה להשכיר'²⁹ שבעלי החיים מתנהגים בו כבני אנוש: גרים בבית רב קומות, מקיימים יחסי שכנות ומביעים דעה. עם זאת תוך כדי הסיפור עולים הסטראוטיפים המוכרים: הקוקייה מפקירה בנים, התרנגולת עצלה וכך הלאה. מטרתה המוצהרת של האלגוריה אינה לספק מידע מדעי או זואולוגי על בעל החיים אלא להעביר מסרים. ב'דירה להשכיר' המסר החותם הוא חשיבותה של חברה טובה ושכנים טובים עד כדי ויתור על תנאים נוחים. גם בסיפור זה הילד מפנים מסר חשוב לחיים אך אינו מוסיף ידע מדעי. משלי בעלי החיים בסיפורים מייצגים תכונה, תופעה או עיקרון, ומאופיינים באמצעות סטראוטיפים כדוגמת הסיפור 'האריה והעכבר'³⁰ המתאר חזק מול חלש. אך לעתים יש בכוחו של החלש להשפיע על גורלו של החזק, כדוגמת העכבר שכרסם את רשת הציידים שנלכד בה האריה.

23. שנהב, 1975.

24. גרהם, 1994.

25. אנדרסן, 2001.

26. בורלא, 1978.

27. זך, 2001.

28. סיפור אלגורי מכיל רובד גלוי ורובד סמוי, ונועד להעביר מסר או מוסר השכל.

29. גולדברג, 1977.

30. משלי איזופוס.

סיפורי חיות דמיוניות

הדמיון הוא מוטיב מרכזי בספרות הילדים, אולם הפעם אינו שותף למציאות אלא 'משתלט' על דמות בעל החיים. בסוג זה של סיפורים נמצא דמויות של חיות עם כוחות על-טבעיים כמו: 'דמבו הפיל המעופף'³¹ ו'עלילות שומדי הארנב'³². כמו כן נמצא גם בעלי חיים דמיוניים לחלוטין כמו בסיפורים 'אין כאן שום מפלצות'³³ ו'דרקולי של דותן'.³⁴ הרעיון המרכזי בסיפורים הדמיוניים הוא בריחת הילד מכוח המאיים עליו, הצלחת הילד להתמודד אתו, וחזרה אל המציאות בניצחון מזהיר.

יש ביצירות אלו פנטזיה וקסם, גירוי לפיתוח דמיונו של הילד ולסיפוק יצר ההרפתקנות שלו. נוצר בהן בעל חיים דמיוני שמעלליו מרתקים את הילד. ראוי לציין שמסרים וערכי חיים חשובים מצויים בסיפורים אלו, גם אם רובו של הסיפור נשען על דמיון ואינו מבוסס על מידע מדעי. בסוג זה אפשר למנות חיות בובה. מדהים לראות כיצד בעל חיים כדוגמת דוב הפך להיות חייט מחמד ב'פו הדוב', והדבורה שאנו חוששים מעקיצתה הפכה לדמות חביבה כ'דבורה מאיה'. במקרים אלו הבובה בחיצוניותה מזכירה את בעל החיים – 'פו הדוב' אכן נראה כדוב – אלא שנשמטו כל תכונותיו הטבעיות של הדוב ביכולתו לסכן בן אדם. החיה הפוכה לבובה מוכרת, ידועה ואהובה, בעלת תדמית שונה לחלוטין מתכונותיה הזואולוגיות.

הדילמה בסיפורי החיות

לאחר שסקרנו את מגוון סיפורי הילדים³⁵ ושיקפנו את כוונת הסופרים, אנו מבקשים לברר כמה שאלות מהותיות המתבקשות מאליהן: ככלל, מהי מטרתה של ספרות ילדים? האם ההנאה מהקריאה היא העיקר או שמא הדגש מושם על המסר החינוכי שבסיפור?

ונוסיף לשאול: האם ההנאה או המסר החינוכי מוגבלים באמיתות המדע? ובדיוק יתר: האם כאשר אנו לוקחים תכונות בעל חיים וממירים אותן לדפוסי התנהגות אנושיים – אין חשש שאנו מאבדים את הידע הזואולוגי על בעל החיים? ולעומת זאת כשסופר דבק

31. מלצר, 1998.

32. גפן, 1970.

33. גינינגס, 2006.

34. קרמר, 2001.

35. סקירתנו התבססה כאמור על סיווגה של האופטמן, ברם ישנו גם סיווג שונה, לדוגמה ראו: אלמוג וברוך, תשנ"ו.

בתכונות הטבעיות של בעל החיים בסיפורו, האם יש חשש שתיפגע האטרקטיביות של העלילה? האם אין חשש לקיבוע טעויות במדע אצל ילדים הקולטים מידע שגוי על בעל החיים באמצעות הסיפור? לשון אחר: האם הכותב חייב להיות נאמן לנתוני אמת במדע או יכול לכתוב ככל העולה על רוחו? האם החירות בספרות היא ערך בפני עצמו, בלא מגבלות? נקצין: היש לאפשר שימוש במדע לשירות הבדיה?³⁶

לסיכום נשאל: האם תפקיד סופרי ספרות הילדים הוא להציג סיפור עלילה תוך שמירה על ראליה ועל נתונים מדויקים, או שמא זכותם להציג בספרות זו יצירות שהן פנטזיה, והמקום והזמן מאבדים בהן מתוקפם?

בטרם נציג את הדעות בעד ונגד שמירה על ראליה ונתוני אמת במדע, נציין שתוכן זה הוא אחד הקריטריונים בביקורת על ספרות הילדים.³⁷

שמירה על נתוני אמת במדע – בעד ונגד

כמה מבקרי ספרות כבר דנו בשאלות שהצגנו לעיל, ונעיין בכמה ממחקריהם.

בהט טוענת שהאמת במדע מגבילה את הקורא ומצמצמת את התעניינות הילדים. בכוחה של החירות הספרותית לדחות אמתות במדע, וניתנת עדיפות לדמיון הפורץ גבולות אלו. כל זאת משום שפיתוח הדמיון הינו חלק משמעותי מאוד בהתפתחות הילד, ומהווה פתח לתגליות, להמצאות ולרעיונות.³⁸

דעה מנוגדת משמיע רגב.³⁹ הוא טוען כי מראשיתה נתפסה ספרות הילדים כאחד האמצעים לחינוך הקורא הצעיר, ודרך הסיפור מועברים מסרים שהחברה או הכותב מעוניינים להעביר. עושר ספרותי יגרום להטמעת ערכים ולהקניית מושגים וידע, ולכן יש להקפיד על שמירת הראליה בספרות הילדים.

כך גם אלקד-להמן כותבת כי לספרות ילדים יש תוצר לוואי שהוא למידה סמויה.⁴⁰

36. האם על מספרי סיפורי הילדים לעבור הכשרה בתחומים שהם כותבים עליהם, או האם יש לבקר ביקורת מדעית את היצירות ה"לדורות" ההן לפני שסיפורם יצא לאור?

37. "כאשר מומחים ומבקרים של ספרות ילדים מנסים להגדיר מהו ספר טוב הם מתייחסים לאיכות הספר על-ידי מתן תשומת-לב למורכבות הדמויות והעלילה, העניין שמעורר הספר... דיוק המידע שניתן בספר, הערך המוסף שעשוי לקבל הילד מהקריאה... ועוד" (Horning, 1997; Silvey, 1990), על פי אבירם וארם, תשס"ה.

38. בהט, 2011.

39. רגב, 1992.

40. אלקד-להמן, 2009.

באמצעות הסיפור הילד מכיר בתופעות טבע כמו עננים, ירח, מחזור חיים של צמחים וכד', ולצורך זה יש לשמור על האמת במדע. אלקד-להמן טוענת כי ראוי להביא את הסיפור מדויק ככל האפשר. כל עוד אפשר להיצמד לאמת במדע – צריך לעשות זאת, היות שלילד קשה להבחין בין אמת לפנטזיה. גם דבריה של מודנשטיין מחזקים גישה זו: "על בני הנעורים אפשר להשפיע ביתר קלות וגם להטות את דעתם באופן גלוי וסמוי. בהיעדר מטען ידע עמוק ורחב העוזר לילד להבחין בין אמת לבדיה, המחבר עלול להעמיד מכשול מטפורי בפני קורא חסר ניסיון".⁴¹ אם נכונה גישתה של מודנשטיין אשר לבני הנעורים, נוכל להסיק ולומר שהיא מתעצמת עוד יותר בהתייחסות לילדים צעירים. מודנשטיין משתמשת במילים נוקבות: "חירות אומנותית אינה הפקר ואינה הפקרות".

המקרה של החילזון

להמחשת קיבוע טעויות במדע נשתמש בנושא 'החילזון' הנלמד בתחילת הסתיו. הגננת צופה בחילזון עם הילדים, ויחד הם לומדים על מבנה גופו ועל אורח חייו. להעשרת הנושא הגננת משתמשת גם בספרות ילדים. רבים מן הסיפורים העוסקים בחילזון משרישים טעויות שהופכות נפוצות ונשארות מקובעות גם כאשר הילד גדל. לדוגמה, בשירים ובסיפורים מגוונים קוננכית החילזון מתוארת כביתו, וילדים רבים חושבים שהחילזון יכול להיפרד מקוננכיתו מתי שיחשוק.⁴² השימוש בביטוי 'החילזון נושא את ביתו', כפי שמצוי אצל כותבים רבים,⁴³ משריש טעות. הילד משליך על החילזון את המושג האנושי 'בית', שממנו האדם יוצא ואליו חוזר על פי רצונו. דמיונו של הילד יכול להוביל אותו להנחה שגם החילזון יכול להיפרד לחלוטין מביתו. האמת במדע היא שהקוננכיה היא חלק אינטגרלי מגופו של החילזון ואין ביכולתו להיפרד ממנה.⁴⁴ לדעתי הטעות נובעת מבלבול בין חילזון לחשופית.⁴⁵ הקוננכיות הריקות שאנו עשויים למצוא, הן קוננכיות שהחילזון שחי בהן סיים את חייו – וכל שנותר הוא הקוננכיה.

יש טעות נוספת בספר 'לולי שבלולי יוצא לטיול',⁴⁶ שהקוננכיה מתוארת בו כמגן מפני הגשם בעוד תפקידה העיקרי של הקוננכיה הוא הגנה מפני היובש.

41. מודנשטיין, 2011.

42. זו טעות נפוצה, לעתים גם בקרב גננות.

43. לדוגמה: רות, 1991.

44. החילזון מסוגל להוציא מהקוננכיה רק את הראש והרגל. שק הקרביים דבוק לקוננכיה בכל שטחו, ולכן החילזון אינו יכול להיפרד ממנה.

45. חילזון חסר קוננכיה שאנו רואים בגינות ובמרתפים; ראו תמונה בנספח בסוף המאמר.

46. גלעד, 1992.

גם הספר 'ברלה ברלה מהר מהר' עלול לקבע טעויות.⁴⁷ ברלה החילזון מתנדב לחלק דואר מכיוון שהדוור חולה, ופותח את הקונכייה שלו כדי להכניס את המכתבים. רמת הבנתו של ילד אינה גבוהה ומפותחת דיה כדי להבין שאין בפתירה ובסגירה נתוני מדע, וכך עלולה הטעות להשתרש. אמנם מטרת הסיפור היא להדגיש את ערך ההתנדבות והעזרה, שהוא ערך חשוב כשלעצמו, אך מדוע להשריש טעות?⁴⁸

כאנטיתזה לסיפורים המתארים את החילזון בחוסר דיוק מבחינה זואולוגית, מתאר פנחס אמתי את חיי החלזונות כהווייתם.⁴⁹ אמתי מציין את הדרכים השכיחות אצל ילדים לאלץ את החילזון להגיח מקונכייתו כמו שירת: "ברלה ברלה צא החוצה" שצוינה גם בספר 'מעשה בשבלולים'.⁵⁰ ניסיון חלופי מצוי בספר 'תיק הציורים של אבא',⁵¹ ובו הילדה היא שמעירה את החילזון. אמתי מבקש להעיר את החילזון על פי האמת במדע בהדגישו כי החלופות השונות לא השיגו את מטרתן, וברלה נשאר חבוי בקונכייתו. הוא מבהיר כי החלזונות התעוררו דווקא בזכות הגשם שירד.⁵² באמצעות הסיפור הוא גם נותן אינפורמציה על שנת הקיץ של החלזונות והתעוררותם עם רדת הגשם הראשון, על הטלת ביצים ומידע מדעי נוסף בדרך נעימה.

גם הסופרת ג'ודי אלן משתדלת להביא בסיפוריה אמת במדע. בספרה 'אולי אתה חילזון',⁵³ היא מציגה לפני הקורא סקירה על החילזון: "אין לך רגליים כמו לחיות אחרות, יש לך רק רגל שטוחה בחלק האחורי של הגוף שלך ובעזרתה אתה מתקדם... הריר החלקלק עוזר לך להחליק קדימה". תוך כדי הסיפור קולט הילד אינפורמציה מדעית אמינה.

אפשר לומר שחלק מכותבי הסיפורים על החילזון רגישים לאמת במדע ושומרים עליה בכתביהם. הם ממוקדים בהקשר ספרות ילדים על מאפייניה, ובד בבד מציגים את המציאות.

47. קז, 2006.

48. וכי לא היה אפשר להצמיד לברלה את תיק המכתבים, שימשכהו בעזרת שרירי הרגל החזקים?

49. אמתי, 1980.

50. זוהר, 2006.

51. רות, 1991.

52. גם זוהר, 2006, מתמודדת עם טעות זהה. היא מספרת על ערן והלל היוצאים לטייל בבוקר של סתיו, ואוספים מלוא חופניים שבלולים יבשים הממתינים לגשם הראשון. בעוד השיר 'ברלה ברלה' לא עוזר להעיר את השבלולים מתרדמתם, הלל וערן מחליטים להתיז מים על החלזונות שאספו, ובלילה החלזונות יוצאים למסע בחדרם של הילדים. הספר נכון מדעית ומנסה לשרש את הטעות הנפוצה בעניין הדרך להעיר את החלזונות.

53. אלן, 2004.

סיכום

הסיפור הוא כלי חינוכי ממעלה ראשונה, בעל משמעות רבה, המשפיע על התפתחותו של הילד. באמצעות הסיפורים הילד בונה את עולמו האינטלקטואלי, קונה ידע ומטמיע ערכים.

סיפור שנתוניו המדעיים נכונים, שהוא מעניין ויש בו עלילה, מאפשר לקורא הצעיר ליהנות ממנו ואף להפיק ממנו תועלת. ובד בבד גם לרכוש ידע אמתי על בעל החיים ועל סביבתו הטבעית. ראוי לבחון מהי הספרות שכדאי לחשוף לפני הילדים. טעויות רבות יכולות להימנע אם נשתמש בספרות ילדים נכונה.

האנשה היא כלי ספרותי מרכזי וחשוב לצורך העברת מסרים, ועל כן כותבי ספרות ילדים מרבים להשתמש בה. לכותב יש בכתיבתו אוטונומיה להאניש דמויות ודוממים כדי למשוך את הקורא, אך תוצאת ההאנשה היא שהילדים יקבלו תמונה השונה מן המציאות. באיזון בין הדמיון למציאות חלוקות הדעות היכן עובר הגבול. כאשר ההאנשה מרחיקה לכת ומעלה בדמיונו של הילד מושגים שגויים ודמיוניים, יש לשקול פעמיים ושלוש את התועלת ששיג הילד מחשיפה לסיפור.

חשוב לזכור שכשמספרים סיפור לילדים בגיל הרך, הקטנטנים אינם מסוגלים להבחין בין אמת לבדיה, בין דמיון למציאות. המידע בסיפור מתקבע במוחם הרך כאמת לאמיתה וילווה את הילד בשנים הבאות. על כן כדאי להיצמד לסיפורים המשקפים אמת במדע.

תפקידה של הגננת כמתווכת בין הילד לבין העולם שסובב אותו מטיל עליה אחריות רבה.⁵⁴ האחריות כוללת הכרת תוכני מדע בתחומים שהיא חושפת לילדי הגן. חשוב לבחור בקפידה את הטקסטים המועברים לילדים ולבחון אותם על פי שיקולים דידקטיים של הטמעת ערכים ושל ידע נכון ומדויק בתחומי דעת שונים.

המשתמע מהאמור לעיל לא נועד לשלול שימוש בספרות הכוללת נתונים מדעיים לא מדויקים, אך ברור שגננת הבוחרת לספר סיפור הלוקה בחוסר דיוק במדע, טוב תעשה אם לפני הקריאה, תוך כדי הקריאה או לאחריה, תפנה את תשומת לבו של הילד לכך שחלק מהנתונים בסיפור שונים מהאמת במדע.

אם נצליח להפנים את חשיבות האיזון בין האמת במדע ובין בדיה בסיפור, אזי נוכל להשתמש שימוש מושכל בספרות ילדים. בפעם הבאה שיימצא לפני הקורא המתווך הספר 'דירה להשכיר' או יעמוד מול עיניו הספר 'דמבו הפיל המעופף'; כשתצוץ מול הגננת או ההורה כריכת 'הברווזון המכוער' או שמא דווקא 'המלך צב-צב' – הוא יוכל

54. הגננת נבחרה לשמש דוגמה לבוגר המספר לילד, משום שהיא הדמות החושפת בו בזמן סיפורים להרבה ילדים.

לשקול את התועלת הנלווית ליצירה הספרותית ולזכור את השפעותיה לטווח הרחוק, להעלות על נס את התועלת שבדמיון, לזכור את החשיבות באמת במדע ולספר את הסיפור האמתי בעיניו. בחירה נכונה תאפשר לילדים חוויית אינטלקט ורגש השזורה בידע עולם נכון.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבירם וארם, תשס"ה ס' אבירם וד' ארם, 'הסיפור שאינו נגמר', הד הגן ב (תשס"ה), עמ' 60-67.
אופק, 1978 א' אופק, תנו להם ספרים, בני ברק, 1978, עמ' 7-15.
אלמוג וברוך, תשנ"ו ג' אלמוג ומ' ברוך, ז'אנרים בספרות לילדים, תל אביב תשנ"ו, עמ' 41-49.
אלקד-להמן, 2009 א' אלקד-להמן, 'האופן שבו גננת חושפת את ילדי גנה לספרות הוא האופן שבו היא מתחברת לתחום', ספרות ילדים ונוער 130 (2009), עמ' 15-39.
בהט, 2011 א' בהט, 'פיתוח הדמיון וחשיבותו למין האנושי' (2006), <http://www.lotuscenter.co.il/tikshurim/pituach%20hadimyon.htm>, הורד בתאריך 3.10.2011.
בר אל, 2004 ע' בר אל, 'על יד הבית - בעלי חיים בספרות לילדים', חיות וחברה 26 (2004), עמ' 37-43.
ברגסון, 1981 ג' ברגסון, 'ספרות המדע והטכנולוגיה לילדים', ספרות ילדים ונוער 7, ד (1981), עמ' 11-14.
ברוך, 2000 מ' ברוך, ז'אנרים בספרות ילדים לגיל הרך, תל אביב 2000, עמ' 46-55.
ברוך, 2006 מ' ברוך, 'סיפורים על בעלי חיים במצוקה, ככלי לפיתוח אמפטיה אצל ילדים בגילאי הגן ואילך', חיות וחברה 32 (2006), עמ' 35-43.
ברץ ואבוהצירה, 2011 ל' ברץ וח' אבוהצירה, 'חשיבותה של ספרות הילדים ככלי לחינוך לקיימות ולחינוך סביבתי', מכון מופ"ת 45 (2011), עמ' 82-87.
גר, 1981 צ' גר, 'אמת או בדיה', ספרות ילדים ונוער 13, ד (1981), עמ' 10-12.
גולדברג, 1987 ל' גולדברג, בין סופר ילדים לקוראיו, ירושלים 1987, עמ' 12-68.
גולן, 1984 א' גולן, בין ממשות לדמיון, תל אביב 1984.
גרון, 2011 ר' גרון, 'פרסוניפיקציה של בעלי חיים כדרך להעברת מסרים בספרות לילדים', עיונים בספרות ילדים 20 (2011), עמ' 98-109.
דורי, 2008 נ' דורי 'החיים כמשל', הד הגן 72, ד (2008), עמ' 82-87.

- האופטמן, 1996 ש' האופטמן, 'ספרות ילדים הממוקדת בבעלי חיים', מעוף ומעשה 3 (1996), עמ' 181-155.
- חובב, תשמ"ו ל' חובב, מאמרים ומחקרים בספרות ילדים, ירושלים תשמ"ו.
- חכם, 2007 ר' חכם, 'סיפורי קסם או: סיפורים אמיתיים מאד', עיונים בספרות ילדים 17 (2007), עמ' 153-140.
- יפתח, 1994 א' יפתח, 'עולם קטון או: מהי ספרות ילדים', והשמים זרועי כוכבים, תל אביב 1994.
- מודנשטיין, 2011 א' מודנשטיין, 'חירות אמנותית למול אמת היסטורית', עיונים בחינוך, בחברה, בטכנולוגיה ובמדע 11, אורט (2011), עמ' 39-35.
- ניצה, 1973 נ' ניצה, טבע ומדע בחיי יום יום, תל אביב (1973).
- סלע, 2003 מ' סלע, 'חיות מדברות בספרי ילדים', המגזין לעיצוב ולתקשורת חזותית בישראל 15 (2003), עמ' 11-10.
- פירס, 1987 פ' פירס, 'בין סופר ילדים לקוראיו: מנקודת מבטו של הסופר (וידויים מעליית הגג)', באמת? ! 1 (1987), עמ' 145-139.
- רגב, 1992 מ' רגב, ספרות ילדים השתקפויות, חברה אידיאולוגיה וערכים בספרות ילדים ישראלית, תל אביב 1992.

רשימת ספרי הילדים המוזכרים במאמר

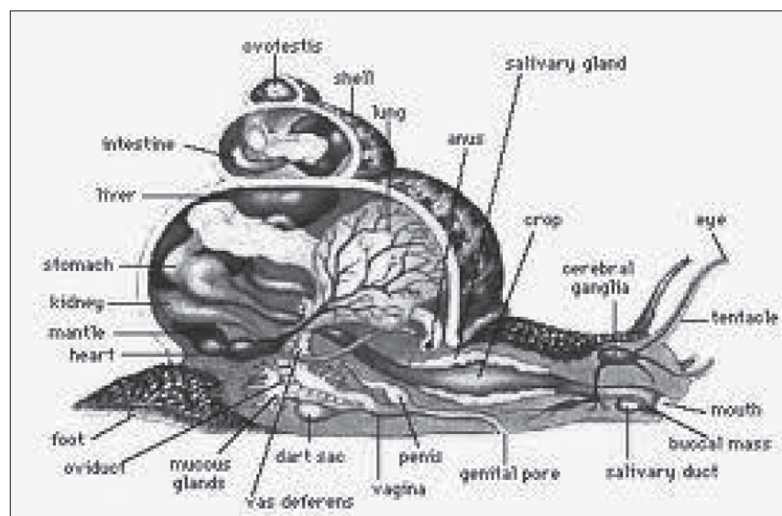
- אלן, פרפר, 2004 ג' אלן, אולי אתה פרפר, אור יהודה 2004.
- אלן, פרת משה, 2004 ג' אלן, אולי את פרת משה רבנו, אור יהודה 2004.
- אלן, חילזון, 2004 ג' אלן, אולי אתה חילזון, אור יהודה 2004.
- אלן, דבורה, 2004 ג' אלן, אולי את דבורה, אור יהודה 2004.
- אמתי, 1983 פ' אמתי, אורחים לא קרואים, תל אביב 1983.
- אמתי, 1996 פ' אמתי, זהירות עקרב, תל אביב 1996.
- אמתי, 1980 פ' אמתי, מה עושים החרדונים, גבעתיים 1980.
- אנדרסן, 2001 כ' אנדרסן, אגדות אנדרסן, תל אביב 2001.
- בורלא, 1978 ע' בורלא, הבחור, תל אביב 1978.
- ברוך, 1988 מ' ברוך, ספר הלמה, תל אביב 1988.
- גולדברג, 1970 ל' גולדברג, דירה להשכיר, בני ברק 1970.

גלעדי, 1992	ק' גלעדי, לולי שבלולי יוצא לטיול, חולון 1992.
ג'נינגס, 2006	ש' ג'נינגס, אין כאן שום מפלצות, בן שמן 2006.
גפן, 1970	י' גפן, יום אחד... כך מתחילים כל הסיפורים שענת אוהבת במיוחד, תל אביב 1970.
גרהם, 1994	א' גרהם, ארתור, תל אביב 1994.
הלל, 1966	ע' הלל, בולבול למה ככה, תל אביב 1966.
זוהר, 2006	ח' זוהר, מעשה בשבלולים, חולון 2006.
זך, 2001	נ' זך, הדבורה דבורה, בני ברק 2001.
מודן, 1995	ש' מודן, הקוצים של פודי, בן שמן 1995.
מודן, 1991	ש' מודן, מסיבה של חיות, בן שמן 1991.
מלצר, 1998	ע' מלצר, דמבו הפיל המעופף, תל אביב 1998.
ד"ר סוס, 1979	ד"ר סוס, המלך צב־צב, בני ברק 1979.
סילבר, 2005	ח' סילבר, לפילון אין כח, אשדוד 2005.
סלע, 2003	מ' סלע, ליואב הארנב נגמרו הנשיקות, קריית גת 2003.
פרנקל, 2006	פ' פרנקל, ניב הפיל שכח את המעיל, חולון 2006.
קור, 1997	פ' קור, כספיון בסכנה, תל אביב 1997.
קור, 2001	פ' קור, הדג שלא רצה להיות דג, ירושלים 2001.
קז, 2006	פ' קז, ברלה ברלה מהר מהר, ירושלים 2006.
קרל, 2003	א' קרל, הזיקית המבולבלת, בני ברק 2003.
קרמר, 2001	ע' קרמר, דרקולי של דותן, חולון 2001.
קרמר, 2009	ע' קרמר, עכברון הביתה שב, חולון 2009.
רות, 1991	מ' רות, תיק הציורים של אבא, תל אביב 1991.
שגב, 1999	ד' שגב, חיליק החילוון הביישן, ירושלים 1999.
שיר, 2000	ס' שיר, מרק דלעת, תל אביב 2000.
שלומי, 1991	ד' שלומי, טוב לקרוא א - החתול במגפיים, קריית ביאליק 1991.
שנהב, 1975	ח' שנהב, מיץ פטל, תל אביב 1975.

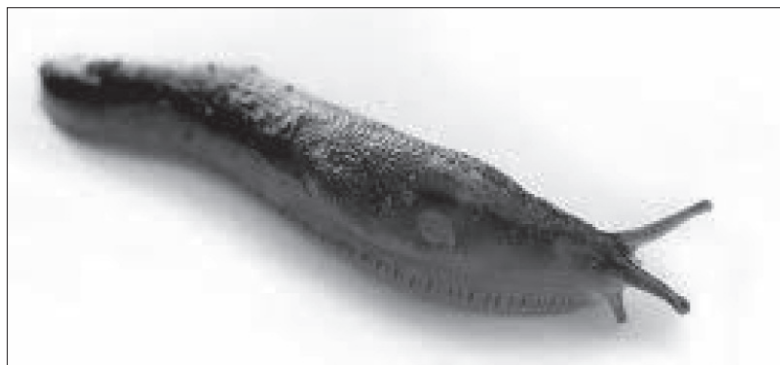
נספח

חילזון בעל קונכייה

חתך אורך בחילזון המראה את האברים הפנימיים (שק הקרביים) המחוברים אל הקונכייה

חשופית - חילזון חסר קונכייה

